

УДК 328.18:94(477)15/17

Т. Панфілова

ЗАРОДЖЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ: ДРУГА ПОЛОВИНА XVI–ПЕРША ПОЛОВИНА XVIII СТ.

Відтворено, на підставі джерел та критичного осмислення історіографії, проблеми закономірності та специфічні особливості зародження українського громадянського суспільства та національної ідеї як наслідок національно-визвольної боротьби селянсько-козацьких мас за відновлення державності України наприкінці XVI–першої половини XVIII ст.

Ключові слова: громадянське суспільство, магдебурзьке право, Козацька Рада, Запорізька Січ, Військо Запорізьке.

Суть громадянського суспільства політологи визначають з огляду на час й умови його зародження та утвердження, а отже, на рівень соціально-економічної і національно-політичної зрілості суспільства на тому чи іншому етапі його розвитку. Громадянське суспільство відображає сукупність відносин, які не є державно-політичними та відтворюють діяльність органів місцевого самоврядування, різноманітних господарських, соціально-політичних, національно-культурних та церковно-релігійних об’єднань, які діють відносно автономно від держави і перебувають, здебільшого, поза межами її директивного регулювання та регламентації.

Водночас громадянське суспільство й державу не треба протиставляти на тій підставі, що вони виникають у різні епохи, чи на основі того, яке з цих двох утворень є первинним та визначальним. Організація соціуму й управління соціальними процесами фактично ніколи “не здійснювалася тільки “державою” або тільки громадянськими засобами: елементи першого перемішані з елементами другого. Епохи стосовно цього відрізняються не тим, що в одну є тільки “державна”, а в іншу – тільки “громадянськість”, а тим, що в соціальному житті домінують перші чи другі елементи” [1].

Виходячи з цих концептуальних засад, простежимо закономірності й певну специфіку зародження, формування та функціонування громадянського суспільства в Україні, зокрема в її Західному регіоні у міжвоєнний період XX ст.

Формування громадянського суспільства – тривалий і складний історичний процес. Його зародження в Україні припадає на другу половину XVI – початок XVII ст., на час, коли після розпаду Київської Русі та Галицько-Волинської держави майже вся її етнічна територія опинилася у складі Речі Посполитої. Саме в цей період, внаслідок посилення соціального і національно-релігійного пригноблення, селяни та міщани спочатку з Придніпров’я, а згодом з Галичини, Західної Волині та Західного Поділля тікали й оселялися на Півдні України, на території так званого Дикого Поля. Вони освоювали ці землі, займалися землеробством, ремісництвом та торгівлею, а водночас, опанувавши військове мистецтво, захищали цей край від грабіжницьких нападів кримських татар та свавільних дій польських магнатів. Унаслідок цього формувалася окрема соціальна група – козацтво, яка на освоєних землях встановлювала козацький лад, спрямований проти феодальної системи, соціального і національно-релігійного свавілля польської окупаційної влади. Військово-адміністративні структури Запорозької Січі діяли на засадах

самоврядних громад і були, фактично, органами влади козацької держави, яка формувалася. “Так, – стверджують відомі історики Валерій Смолій та Валерій Степанков, – у горнилі “самопала й плуга” виковувалася відмінна від селянина “сукупна історична особа”, наділена волею, розумом, здатністю не лише сприймати, а й генерувати ідеї й виявляти ініціативу в діях” та тим самим виконувати “історичну місію національного речника українського народу” [2].

Наприкінці XVI – початку XVII ст. зростала соціально-політична і національно-культурна роль козацтва, Запорозької Січі. Це стимулювало формування національної ідеї, основою якої було відновлення державності України та утвердження цінностей громадянського суспільства. В. Шевчук вважає, що “в XVI ст. українці виразно формувалися з народу в націю, тобто ставали носієм національної ідеї, яка зумовлювала не тільки звільнення від чужоземного гніту, але й формування соціумного тіла у формах князівської, князівсько-козацької чи просто козацької держави, за яку й почалася збройна та ідеологічна (через літературу та суспільно-політичні писемні пам’ятки) боротьба” [3].

Тогочасна вітчизняна еліта послідовно захищала національно-культурні та церковно-релігійні права українського народу, його боротьбу за відновлення державної незалежності. Вона вважала козаків носіями традицій “Руських воїв” та Київської Держави. Запорозьке військо, стверджували високоосвічені київські православні владика 1621 р.: “Це ж бо плем’я славного народу руського, з насіння Яфетового, що воювало грецьке цісарство Чорним морем і суходолом. Це з того покоління військо, що за Олега, монарха руського, в своїх монокилах по морю і по землі плавало і Константинополь штурмувало. Це ж вони за Володимира, монарха руського, воювали Грецію, Македонію, Ілірик. Це ж їхні предки разом з Володимиром хрестилися, віру християнську від Константинопольської Церкви приймали” та, що “Україна тим військом дуже пишається” [4].

Водночас українська еліта усвідомлювала, що національно-релігійне визволення та творення незалежної держави – це історична місія не тільки козаків, Запорозького Війська, але й усіх соціальних прошарків суспільства. Саме через це особливо важливе значення набувала освіта як фактор відновлення історичної пам’яті та утвердження національної ідеї, а отже, залучення широкого загалу до національно-визвольного руху.

Істотна роль в організації культурно-освітніх та церковно-релігійних структур належала братствам, які засновували мережу шкіл при церквах, монастирях і міських управах, утверджували принципи вище ставити не своє, а загальне добро, плекати між собою згоду, тобто формували громадянина-патріота, борця за кращу долю своєї Батьківщини. Тоді ж зусиллями, насамперед, патріотично налаштованої шляхти були засновані середні та вищі навчальні заклади, зокрема Острозький та Києво-Могилянський колегіуми чи академії, яким належала винятково важлива роль у формуванні української еліти, зокрема козацької, ватажків та керівників національно-визвольного руху. Не випадково заснування Київського колегіуму зветься “Згідне тут постановлення всього нашого народу руського, духовного і світського”, а козаки, які брали участь у цій акції, гарантували колегіуму оборону “аж до смерті” [5].

Всі освітні та культурно-церковні об’єднання діяли на самоврядних засадах, а отже, були елементами структури громадянського суспільства, відносно чи повністю незалежними від органів державної влади. Не забуваймо також, що на підставі магдебурзького права, міські управи України теж функціонували на самоврядних засадах. У привілеї Казимира III про надання магдебурзького права місту Львову було зазначено:

“Звільняємо згадане місто та його жителів від усіх юрисдикцій каштелянів, воевод, суддів, підсудків, возних від влади будь-кого...” [6].

Ідеологічним засобом консолідації українського суспільства була православна релігія та її церковні структури, які теж діяли на засадах самоврядування. Уже на початку XVII ст., на думку В. Липинського, православна церква в Україні нарешті придбала те, чого їй бракувало: релігійне виховання, освіту, дисципліновану організацію та “уміння обходитись без залежності од влади світської і політичної піддержки цієї влади”, тобто “або від московського православного царя, або від ласки польського короля”. Саме побудований на цих основах “громадськи організований авторитет церкви ліг в основу політичного і державного відродження нації”.

В. Липинський докладно обґрунтував висновок про те, що тільки завдяки волі “наших тодішніх духовних провідників нації, нашої тодішньої “інтелігенції”, пояснюється в першій мірі те чудо, яке сталося під проводом Богдана Хмельницького”, і тільки під духовним впливом авторитетної української церкви та релігії складені з найрізномірніших елементів ватаги козацькі “устаткувались, убагороднились, здисциплінувались, зукраїнізувались і в одним духом споєне, одно тіло державно-національне об’єднались” [7].

Яскравим підтвердженням цьому стали багатотисячні козацько-селянські повстання наприкінці XVI – першої половини XVII ст. під проводом Криштофа Косинського, Северина Наливайка та Григорія Лободи, Карпа Скидана, Якова Острянина та Дмитра Гуні. На звільненій від польських магнатів території повстанці запроваджували козацький устрій та створювали органи Руської держави. 1596 р. Северин Наливайко у листі до короля Сигизмунда III так сформулював державотворчу програму повсталого народу: окреслити козацький простір – Поділля та незалюднена територія, спорудити місто-фортецю – столицю цього державного утворення, якому підлягатиме і Запорозька Січ. 1637 р. керівник козацько-селянських повстанців Карпо Скидан титулував себе “опікуном всієї України” й закликав виступити на захист “народу нашого руського і віри нашої старожитньої грецької”, проти його неприятелів – ляхів, котрі хочуть “внівеч обернути козаків”, а “підданих королівських, княжих і панських – поневолити” [8]. Козацько-селянські повстанці мужньою боротьбою засвідчили патріотизм й високу громадянську відповідальність за долю своєї Батьківщини. 1625 р. польський король Сигизмунд III визнавав, що “зовсім призабувши віру і підданство, козаки вважають себе окремою Річчю Посполитою” [9].

Таким чином, наприкінці XVI – першої половини XVII ст. внаслідок державотворчої діяльності козацтва, самоврядних структур, братств, культурно-освітніх об’єднань, творчості інтелектуалів і політичної еліти та зростання громадсько-організуючого авторитету православної церкви, коли “Київський митрополит ставав на рівень батька нації і гетьмана”, відбувалась консолідація українського народу. Саме за цих обставин зароджувалось і формувалося українське громадянське суспільство, важливий фактор реалізації національної ідеї та готовності і здатності народу творити та розбудовувати власну державу.

За умов національної революції 1648 – 1676 рр. державотворчі та суспільно-політичні процеси в Україні прискорювалися та різко поглиблювалися, набуваючи ознак масштабності. Це зумовлювалося багатьма обставинами. Насамперед розбудовою національної держави, її соціально-економічною та культурно-церковною діяльністю, а також зростанням ролі самоврядних структур та громадських об’єднань. Загалом,

козацька держава відроджувалася, а в процесі національної революції утверджувалася не як орган монархічно-феодальної влади, а як інструмент здобуття українським народом соціальної та національної волі й базувалася на традиціях Війська Запорозького. Тому рушійною силою національної боротьби, а отже, головним суб'єктом державотворення був народ в особі різних його соціальних прошарків і груп, а також національної еліти. З огляду на це, і формування та функціонування українського громадянського суспільства відображало тісне переплетіння діяльності органів козацької державної влади з громадськими самоврядними структурами та об'єднаннями.

З самого початку козацька держава зароджувалася і формувалася на засадах діяльності самоврядних структур та виборності, а отже, підзвітності всіх обраних виконавців влади: від гетьмана, полковника – до осавула. Роль законодавчої влади у Запорозькій Січі виконувала Козацька Рада всіх козаків, які обирали уряд – Кіш та отамана-гетьмана, який уособлював вищу виконавчу владу.

Влітку 1648 р., після перших переможних боїв над польським військом під Жовтими Водами і Корсунем, державотворча програма Богдана Хмельницького передбачала: заснування на території по Білу Церкву та Умань удільного козацького державного утворення на автономних правах у складі Польщі; поновлення “давніх вольностей”; скасування прав воевод і старост щодо міст, замків та королівських володінь; підпорядкування Війська Запорозького “лише одному королю”. У серпні-вересні 1648 р. були окреслені нові контури державності України у складі федеративної Речі Посполитої на теренах Брацлавського, Київського, Подільського і Чернігівського воєводств зі статусом, який мало Князівство Литовське. І, нарешті, наприкінці грудня 1648 і травня 1649 р. українська політична еліта заявила про державну незалежність українських земель від Речі Посполитої. У лютому 1649 р. польські комісари, які вели переговори з Богданом Хмельницьким, повідомляли короля, що “гетьману”, “вже не про козацтво [йдеться], тільки про володаря й князя руських провінцій, як він наказав звертатися до нього, хоч і скрито” [10].

Під час урочистого в'їзду до столяного града Києва, великий гетьман урочисто заявив про рішуче прагнення не тільки відновити Українську державу, але й возз'єднати всі її землі. “Визволю з ляцької неволі народ руський увесь. Бог мені дав, що я є єдиновладцем, самодержцем руським. Досить тепер маю вигоди, достатку і пожитку і в князівстві своїм, по Львів, Холм і Галич. А ставши над Віслою, скажу дальшим ляхам: сидіть і мовчіть, ляхи. Не залишиться тут нога жодного князя і шляхетки на Україні, а схоче котрий з нами хліб їсти, хай буде послушний Війську Запорізькому”.

Іншими словами, Богдан Хмельницький прагнув відродити цілісну Вітчизну – “Велике Князівство Руське” в його державно-київських етнокультурних та геополітичних межах, якими “володіли благочестиві великі князі”. Невідомий автор панегірика Гетьманові Богдану Хмельницькому і писарю Іванові Виговському від всього русько-українського народу сповіщав, що Київська княжа держава через три століття 1649 р. відродилася:

“З синів Володимирових Русь упала, –
З Хмельницьких – за Богдана
На ноги повстала” [11].

Державну владу, яка утверджувалася в Україні в період національної революції, науковці характеризують як республіканську. У національній державі Богдан

Хмельницький зберіг, насамперед, самоврядні структури, але, водночас, удосконалював полково-сотенний устрій, й на основі куренів створив спочатку паланки, а на початку 1950 р. – 16 полків, які й зосереджували в своїх руках владу, що до того часу належала польським державним структурам. Водночас була посилена влада гетьмана, якому підлягала “колективна воля” Війська Запорозького. Цей акт був зумовлений, насамперед, рішучим прагненням Богдана Хмельницького підпорядкувати своїй владі дії повсталого народу, зокрема і козацького війська, щоб успішно реалізувати стратегічну мету – “визволити весь народ руський з ляхської неволі”.

З цього приводу В. Липинський зробив такий концептуальний висновок: “У державно-політичній життю Великий Гетьман зумів опанувати українську анархію. Він єдиний зумів зорганізувати необхідну для існування державного ладу власну українську матеріальну силу і цією українською матеріальною силою замінити на Україні державні сили чужі. Приборкання різних українських Кривоносів іменем і силою України перетворило Україну з теоретичної можливості в реальний факт. І факт цей зараз же признали ті, хто з анархії і революції – по тодішньому кажучи, “шарпаніни” – жити не може і для кого своя держава природно миліша од чужої, але під умовою, щоб вона була дійсно державною [12]. У “секретній реляції” анонімний автор стверджував, що “холопство України... покладає надію на Богдана Хмельницького”, який “поза сумнівом їх з підданства Речі Посполитої зможе звільнити” [13].

За специфічних умов формування й утвердження національної державності України, Запорозьке Військо було, з одного боку, основною опорою державної влади, а з іншого – складовою частиною самоврядних громадських структур. У період національної революції кількість козацького війська постійно зростала за рахунок селян та міщан і досягала сотень тисяч на більшій частині етнічної території України. Це збільшувало значення козацтва не тільки в органах державної влади, а і в громадських структурах, зокрема міських управах, а також у культурно-освітніх і церковно-релігійних об’єднаннях, насамперед у братствах, тобто у формуванні та утвердженні громадянського суспільства.

У цих процесах зростала й участь селянства, головним стимулом соціальної активності якого було прагнення реалізувати козацький ідеал, запровадити на всій Україні “козацькі присуди” і, таким чином, звільнитися від феодално-магнатського свавілля. Ліквідувавши 1652 р феодалні форму земельної власності та всілякі повинності, гетьманський уряд легітимізував завоювання селянства, що сприяло утвердженню самостійних фермерських господарств, вільних власників землі, будівничих громадянського суспільства. До речі, статус особистої свободи та вільної фермерської власності на землю селяни Франції здобули на півтора століття пізніше [14].

Головна роль в консолідації українського суспільства періоду національно-визвольних рухів належала, на думку В. Липинського, православному духовенству і тодішній інтелігенції, котрі визнали світську гетьманську владу духовною владою народу. “Небувалий в нашій історії, ані перед тим, ані після того, величезний підйом духовний: – національний ідеалізм тодішніх духовних провідників нації, що, не претендуючи на посилену для них матеріальну владу, всю свою силу, весь свій вплив на народні маси і все своє захоплення вжили на сотворення духовної єдності національної між тими, хто править і тими, ким правлять – ліг в основу морального авторитету української державної влади в очах народних українських мас”. І, що, нарешті, саме владою духовною сотворений моральний авторитет сильної державної української влади, остаточно, “прихилив до неї

найбільше культурні і найбільш політично та національно-цінні консервативні елементи, які по своїй природі без такої авторитетної і маєстатичної влади, в атмосфері “загального, рівного і безпосереднього мордобиття”, існувати не можуть” [15].

Загальновідомо, що у грудні 1648 р. Б. Хмельницький на чолі свого війська вступив до Києва, столиці України. Його вітали як українського Мойсея, визволителя Батьківщини “з ляхської неволі”. Тоді ж, під час зустрічей і бесід з Єрусалимським Патріархом Паїсієм та київським духовенством, був проведений обряд посвячення Богдана Хмельницького на гетьманство і, цим самим, легітимізовано його владу на гетьманство “над усією територією, що контролювалася козацтвом” [16].

Важливим фактором збереження державотворчих та громадсько-культурних здобутків українського народу в процесі національно-визвольної боротьби була проблема легітимізації та визнання країнами Центрально-Східної Європи України як незалежної держави, до того ж зі специфічним для того часу республіканським типом суспільно-політичного ладу. Відомо, що у період середньовіччя держави виникали та функціонували на засадах династичної спадковості монархічної влади та панування феодальних відносин. У XVII ст., тобто після кількох десятиліть зникнення з міжнародної арени Київської та Галицько-Волинської держав, Україна втратила не тільки князівські династичні традиції, але й державотворчу спадщину Київської Русі та Галицько-Волинського князівства. Адже у Європі, і не тільки, спадкоємцями цих державних формувань уже вважалися Московська Русь та Річ Посполита.

За цих обставин легітимізувати Козацьку державу, а тим більше визнати її спадкоємицею Київської Русі, було вкрай складно. Тому козацька старшина дотримувалась двох засобів легітимізації України як держави. Перший – відродити княжу або утвердити нову гетьманську династію. На якомусь етапі думку про гетьманську династію спробував здійснити й Богдан Хмельницький, погодившись на обрання сина Юрія спадкоємцем гетьманської булави. Але більшість козацької старшини цю ініціативу не підтримала. Тому упродовж десятиліть гетьмани, загалом козацька верхівка прагнули здобути полівасалітет у складі однієї з сусідніх феодально-монархічних держав [17].

У пошуках монарха-сюзерена – гаранта державності України гетьмани домовлялися з володарями Речі Посполитої, Московського царства, Османської імперії та Шведського Королівства. Під час тривалих переговорів гетьманська адміністрація намагалася найчіткіше окреслити, по-перше, правові засади входження Української держави до складу країни монарха-сюзерена, протектора, а по-друге – захистити соціально-економічні, національно-культурні та церковно-релігійні здобутки українського громадянського суспільства.

Проаналізуємо цю ситуацію, насамперед, на прикладі українсько-московських домовленостей після того, як 1 жовтня 1653 р. Земський Собор у Москві ухвалив прийняти Україну “під високу руку царя задля православної віри”, а на початку січня 1654 р. до Переяслава – столиці козацької держави приїхало московське посольство для переговорів про союз. Відзначимо, що остаточний договір сторін було укладено не у Переяславі, а в Москві у березні 1654 р. на основі так званих березневих статей, підготованих Богданом Хмельницьким для української делегації до Москви. Згідно з договором цар гарантував Україні такі права: гетьмана і старшину обирає рада, українська адміністрація і судочинство не підлягають Московщині; податки збирає український скарб, а козацьке військо становитиме 60 тисяч; залишається давній поділ на стани – козацький,

шляхетський, міщанський і духовний. І кожний стан зберігає свої права. Україна має право вести переговори з іншими державами, окрім Речі Посполитої та Кримського Ханства. Українці визнали такі права царя: утримувати в Києві воєводу з залогою; гетьман повідомляє царя: про закордонні посольства, про вибір нового гетьмана. Права всіх станів цар затвердив своїми грамотами [18].

Можна ствердити, що з формальної точки зору цей договір ніби відобразив досить високий рівень спільних поглядів сторін стосовно союзу двох держав. Насправді головна суть проблеми полягала в іншому: кожна з сторін по-різному розуміла політичну суть записаного у цих договорах. Якщо українська сторона визнавала протекцію царя та погоджувалась на відносну номінальну васальну залежність, яка, водночас, юридично означала вихід української держави зі складу Речі Посполитої, забезпечувала правове визнання її суверенітету та шлях до об'єднання українських земель у межах соборної держави, то російська сторона – як акт включення козацької країни до складу своїх володінь, як реалізацію імперської політики “собрание русских земель вокруг Москвы” [19], тобто як інкорпорацію України до складу Московської держави.

Окрім того, на перешкоді реалізації договору як домовленостей двох рівноправних партнерів було те, що державно-політичний і соціально-економічний лад в Українській і Московській державах насамперед різнився і був несумісний в єдиній системі. В Україні, як уже відзначалося, панувала, фактично, республіканська форма правління, виборний принцип органів влади та самоврядування, діяло магдебурзьке право, селянин був вільним землевласником, існували різні культурно-освітні та церковно-релігійні об'єднання, зокрема братства. Нарешті була незалежна від держави Українська православна церква.

У Московській державі – абсолютистська монархія, закріпачене селянство, відсутні самоврядні структури, православна церква була підпорядкована царю та його адміністрації. Загалом у державі не було громадян, а тільки “верноподданые его царского величества”, тобто холопи, до яких у XVII столітті відносили навіть бояр та князів. За часів Петра I слово “холоп” замінено на “раб”, а імператриця Катерина II 1786 р. утвердила термін “верноподданный” [20]. Упродовж століть політика царського уряду полягала в тому, щоб і в Україні утвердити таку ж феодальну монархічну владу та безправність всіх прошарків населення, насамперед селянства.

Тому і московсько-українські договори 1654 р. і наступних років потрібно оцінювати не з точки зору їх змісту або тих чи інших декларувань його творців, а насамперед, з наслідків їх реалізації, а вони – вкрай трагічні для українського народу: остаточна ліквідація державної незалежності, закріпачення селянства, руйнація громадянського суспільства, русифікація та національна дискримінація тощо. Власне це і дає підстави ствердити, що Переяславсько-Московські угоди та понад трьохсотлітнє перебування України “під високою рукою московського царя” не тільки відкинули її назад до глухого середньовіччя, а й зупинили її подальший демократичний розвиток, який відбувався в сусідніх із нею Центральноєвропейських державах.

Окрім того, не забуваймо і про нинішні проблеми уже незалежної України, коли її столітній “протектор” під гаслами “русского мира” та “єдиного православного народу” за допомогою газових і всіляких інших воєн намагається реставрувати “єдиную и неделимую Россию” та ліквідувати державну незалежність України. Це теж безпосередній наслідок перебування України “під високою рукою московського монарха”.

Знаменно, що уже під час московсько-українських переговорів січня 1654 р. у Переяславі частина козацької старшини та православного духовенства засвідчили стурбованість перспективою васальної залежності України від Московської держави. З огляду на це, присягати московському царю відмовилися відомі полководці Іван Богун та Іван Сірко, Брацлавський, Кропив'янський, Полтавський і Уманський козацькі полки, окремі міста, наприклад Чорнобиль, а головне, православне духовенство на чолі з київським митрополитом Сільвестром Косовим [21].

Наростала тривога за подальшу долю України і у Богдана Хмельницького, який “неохоче прийняв становище царського васала і не думав піддаватися під керівництво Москви. Як при всіх давнішніх комбінаціях, так і тепер він не рахувався з обов'язаннями, а йшов власним шляхом, до скріплення своєї влади і держави” [22]. Він продовжував іменувати себе господарем “Руської держави”. 1655 р. гетьман заявив польському послу С. Любоцькому: “Я став уже паном всієї Руси і не віддам її нікому” [23].

Отже, Богдан Хмельницький послідовно відстоював суверенітет Козацької держави, її соціально-політичний лад та пильно стежив за діями московського царя, який не дотримувався угод та розглядав її як складову частину своєї держави, на яку поширюються її закони. І коли Москва, без відома Богдана Хмельницького, підписала з Польщею так зване Віленське перемир'я, яке передбачало передачу частини України Речі Посполитій, гетьман заявив, що такими зрадницькими діями московсько-українська угода втратила чинність, а 2 жовтня 1656 року Козацька Рада ухвалила одностайно боронити Україну, бо присягали собі, а не чужим монархам. Створена Богданом Хмельницьким коаліція союзних держав – Україна, Швеція, Трансильванія, Молдовія, Волохія та Бранденбург – мала не тільки антипольське, але й антимосковське спрямування.

Військовий конфлікт із Московією, який назрівав уже за Богдана Хмельницького, після його смерті (27 липня 1657 р.) швидко наближався. Обраний у жовтні на Генеральній Козацькій Раді гетьманом, Іван Виговський послідовно продовжував утверджувати державну незалежність України та консолідацію козацької старшини. Саме з цією метою 16 вересня 1658 р. він підписав з Польщею Гадяцький договір, який передбачав створення федерації рівноправних держав – Польщі, Литви та України. Під назвою Велике князівство Руське Україна мала законодавчу – Національні збори та виконавчу владу, гетьмана, який всенародно обирався, власну скарбницю та монету, армію – 30 тисяч козаків (перебування польсько-литовських військ на території України заборонялося), визнавалася рівноправність римо-католицької та православної релігій, засновувалися два університети, колегії та школи [24]. Загалом Гадяцький договір – видатний документ українського державотворення періоду середньовіччя.

У відповідь на підписання Гадяцького договору московський цар Олексій Михайлович назвав Івана Виговського зрадником та оголосив війну Україні. Своєю чергою, гетьман розіслав маніфест до всіх європейських держав, в якому звинуватив Москву в порушенні Переяславського договору та у підписанні Віленської угоди з Польщею, а також у підтримці опозиційних до гетьмана старшин. 28–29 червня 1659 р. під Конотопом козацьке військо під проводом Івана Виговського вщент розбило понад стотисячну московську армію.

Це була блискуча перемога демократичного українського суспільства над феодално-холопською монархічною московською державою. Вона відкривала чудові перспективи подальшої розбудови Української держави, її демократичних структур. Але, на жаль, цю можливість не було використано, бо, як писав В. Липинський, “Ми дуже

часто в історії починали національно відроджуватись, але ніколи цього відродження не закінчували, бо самі ж його ініціаторів і творців, перше ніж вони діло виконали, власними руками побивали” [25]. Так трапилося і з Іваном Виговським, проти якого виступило чимало козацьких ватажків, які писали на нього доноси і московському царю, і польському королю. Все це і змусило Івана Виговського скликати Генеральну Раду та скласти перед нею булаву. 1664 р. унаслідок доносу полковника Павла Тетері Іван Виговський був страчений польською владою.

1667 р., без участі українських представників, Річ Посполита та Московська держава підписали Андрусівське перемир'я, яке узаконювало поділ України на Лівобережну у складі Московії та Правобережну – під владою Польщі. Цей поділ був підтверджений 1686 р. Вічним миром Москви та Речі Посполитої. Десятилітня боротьба Московії і Польщі за володіння Україною, до якої були залучені різні групи козацької старшини, зумовила не тільки початок руїни української державності, але й її соціально-економічних і соціально-політичних здобутків.

Українська негативна роль у цьому процесі належала підпорядкуванню 1665 р. Київської митрополії Московському патріархові. Адже, якщо упродовж століть православна церква була духовною основою національного самозбереження та визвольної боротьби українського народу, за відновлення своєї держави, то у московській державі православна церква була засобом руйнації державотворчої спадщини та самобутності українського народу, важливим фактором розбудови єдиної і неподільної московської імперії – тюрми народів. З цього приводу В. Липинський писав, що анархія і моральний упадок “правлячої верстви в козацькій державі, при постійних бунтах проти неї тих, ким ця верства правила, повернули назад Україну знов до руїни, до часів “звірячого самопоїдання”...” і, що “непосідаюча знов власного “закону”, “велика й обільна” земля українська мусіла прийняти “закон” механічно накинута їй силою нових зайшлих та місцевих завойовників: творців на руїнах Київської Митрополії і української Гетьманщини петербургсько-російської синодальної та імператорської держави” [26].

І за цих складних внутрішньо- і зовнішньополітичних обставин патріотично налаштована частина козацької старшини шукала шляхи і засоби відновлення державної незалежності та соборності України та збереження соціальних і національно-культурних здобутків українського народу, тобто структур громадянського суспільства. І знову, як і за часів Богдана Хмельницького та Івана Виговського, тривали пошуки надійної держави – монарха-сюзерена, васалом якої могла стати Україна. Кандидатури були ті ж самі – Річ Посполита, Московське царство, Швецьке королівство та Османська імперія. Особливо багато зусиль для досягнення незалежної і єдиної України доклав гетьман Петро Дорошенко (1665 – 1676 рр.), який, правда безуспішно, спробував вирішити цю проблему з усіма можливими сюзеренами, зокрема і Туреччиною [27].

На початку XVIII ст. найрішучіші кроки відродження державної незалежності України та її територіальної єдності зробив гетьман Іван Мазепа. Пересвідчившись у тому, що Московія не забезпечує вільне існування козацької автономії, а головне – не бажає повернути Правобережжя під гетьманську владу та, що “нас, гетьмана, генеральну старшину, полковників і увесь Війська Запорозького провід, урядженими своїми наказами хоче до рук прибрати, в тиранську свою неволю запровадити”, Іван Мазепа розпочав переговори з шведським королем Карлом XII для забезпечення “вольностей українських такою ж мірою, як і Речі Посполитої і Литовської”. В українсько-шведській угоді було стверджено, що: 1. Король Карл XII “зобов’язується обороняти Україну і прилучені до

країни козаків землі...”; 2. Все на колишній території Московщини належатиме “українському народові передається і задержиться при українському князівстві”; 3. Князь і стани України, згідно з правом, яким досі користувалися, будуть збережені і вдержані на всім просторі князівства і частин, прилучених до нього; 4. “Іван Мазепа – законний князь України, жодним способом не може бути нарушений у володінні цим князівством, по його смерті... стани України збережуть всі вольності зі своїми правами, стародавніми законами” [28].

У зверненні до війська, Іван Мазепа стверджував, що цей договір допоможе визволити Україну з рабства і московської тиранії та відновити її “самовладність”, що у війні Україна дотримуватиметься збройного нейтралітету, а після війни залишиться “при своїх природних князях і при всіх попередніх правах і привілеях, що вільну націю означають”, бо “Україна обох сторін Дніпра з Військом Запорізьким і народом українським має бути вічними часами вільною від усякого чужого володіння... Цілість границь її, непорушність вільностей, прав і привілеїв її свято мають заховуватися, аби Україна вічними часами вільно тішилася своїми правами і вольностями без жодної шкоди”.

В останньому програмному універсалі (весна 1709 р. – між лютим і травнем) Мазепа докладно обґрунтував необхідність союзу зі шведським королем Карлом XII “зادля Вітчизни нашої і всього народу” та “звільнення Вітчизни з московської неволі”. Гетьман переконував співвітчизників: “Якщо самому, вічної пам’яті, Богдану Хмельницькому можна було залишатися під протекцією невірних і навіть шукати у них для себе й усіх запорозьких воїнів у них допомоги, якщо також іншим Вождям – Виговському, Тетері, Дорошенку (можна було це робити), чому тільки нам не можна шукати допомоги і просити захисту у Християнського монарха, найяснішого короля Швеції, задля визволення Вітчизни нашої та усіх Запорозьких вояків від московітського ярма, від якого, якщо тільки нас не звільнять, напевно, вже занастимо нашу Вітчизну і самі загинемо, прив’язані до ярма московітського рабства... Тому ми, – продовжував Гетьман, – заохочуємо цим останнім універсалом вас, хоч ви і викликаєте співчуття, щоб заради себе самих, жінок і дітей своїх, не віддали себе у московське рабство...” [29].

У цих універсалах Іван Мазепа чітко окреслив суть угоди: утвердження державної незалежності та збереження соціально-економічних та національно-культурних здобутків українського народу “аби Україна вічними часами вільно тішилася своїми правами і вольностями без жодної шкоди”.

Якою мірою ці свободи були конституційно гарантовані, чітко окреслив сподвижник Івана Мазепи Пилип Орлик у “Виводі прав України” – першій демократичній конституції середньовічної Європи. Насамперед відзначимо, що “Вивід прав України” – це, по-суті, узагальнений досвід українського республіканського державотворення, невід’ємною частиною якого було громадянське суспільство, його структури, самоврядні органи та об’єднання. Тому Пилип Орлик, насамперед, ствердив, що Богдан Хмельницький з військом Запорозьким піднялися на боротьбу “лише прагнучи по праву свободи і захищаючи православну віру, яку всіляко пригноблювали польські власті...”. У зв’язку з цим він докладно охарактеризував принципи розбудови козацької демократичної держави. Йшлося, передусім, про причетність всіх прошарків населення країни до управління громадськими справами, щоб “і під час війни, і в умовах миру збирати приватні і публічні ради, обговорювати спільне благо

Батьківщини...”, на яких і гетьман не відмовлятиметься “підкорити свою думку спільному рішення урядовців і радників, то чому б вільній нації не дотримуватися такого ж прекрасного порядку?”.

Окрім того, Конституція декларувала необхідність контролю широким загалом діяльності державної адміністрації. Тому, “завжди як козацькі, так і прості урядники, а особливо полковники повинні обиратися вільним волевиявленням і голосуванням”, а після виборів, “кожен із них, заступаючи свій уряд, повинен скласти за публічно ухваленою формою тілесну присягу на вірність Батьківщині, чесну відданість Гетьману й виконання обов’язків своєї служби”. А якщо виявиться, що той чи інший посадовець відхиляється від законів, громада має право “публічно на Раді висловити докір Його Ясновельможності, вимагаючи звіту щодо порушення законів і вольностей Батьківщини...”.

Особливо важливий пункт Конституції стосувався захисту прав і свобод громадян, коли виборні “наважуються пригноблювати свою домашню челядь і рядових (козаків), а особливо рядових простолюдинів, які не знаходяться у прямій залежності від їхніх урядів чи в їхньому особистому підданстві”.

Конституція ставала на захист міст, найперше тих, що згодом були передані у власність різних осіб духовного і світського стану. “Ото ж, йшося далі в конституції, – після того, як наша власна Батьківщина буде втихомирена від збурення війнами і звільнена від московського рабства, нехай буде призначена і через спеціально встановлених комісарів здійснена ревізія усіх видів публічних і приватних володінь і за високим рішенням Генеральної Ради у присутності Гетьмана нехай буде ухвалено урочисто і непорушно: кому належить згідно з законом, а кому не належить користуватися правом володіння публічними маєтками, і які саме належить виконувати повинності підданам...”.

Окрім того, передбачалося, що відповідно до цього Виборчого акту має бути ухвалений закон, “щоб столичне місто Русі Київ та інші міста України зберігали недоторканими і непорушними всі свої справедливо отримані закони та привілеї й це мусить у відповідний час обов’язково підтверджуватися Гетьманською владою” [30].

На жаль, після трагічної поразки національно-визвольної боротьби під проводом Івана Мазепи та Пилипа Орлика, ліквідації 1754 р. Запорозької Січі і особливо після включення до складу Російської імперії наприкінці XVIII століття Правобережної України та утвердження феодально-монархічної влади і закріпачення селянства, в Україні були знищені рештки державності та громадянського суспільства.

Поступове відновлення структур громадянського суспільства розпочалося в Україні з національним відродженням у першій половині XIX століття, яке відбувалося як складова частина боротьби слов’янських народів проти іноземного поневолення, внаслідок “весни народів” під час буржуазно-демократичних революцій 1848 – 1849 рр., а також ліквідації кріпосного права в Російській імперії 1861 р.

Література

1. Князев В. Держава і громадянське суспільство: еволюція стосунків та їх осмислення / В. Князев, Ф. Канак // Формування громадянського суспільства в Україні: стан, проблеми, перспективи [Текст] : зб. наук. пр. / кол. авт. ; за заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева. — К. : УАДУ, 2001. — С. 16, 17.

2. Смолій В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) [Текст] / В. Смолій, В. Степанков. — К. : Видавничий дім “Києво-Могилянська Академія”, 2009. — С. 49, 50.
3. Шевчук В. Національна ідея в Україні, зокрема національно-визвольна, та її подвижники. Історичний нарис [Текст] / В. Шевчук. — К. : МАУП, 2007. — С. 45, 46.
4. Дзира Я. Перший паспорт козацтва. Найдавніший реєстр Низового війська. 1581 рік / Я. Дзира // Літературна Україна [Текст]. — 1991. — 13 черв.
5. Шевчук В. Національна ідея в Україні... — С. 75.
6. Привілеї міста Львова (XVI–XVIII ст.) [Текст] / упоряд. М. Капраль. — Львів : [б. в.], 1998. — С. 29, 30.
7. Липинський В. Релігія і церква в історії України [Текст] / В. Липинський. — Нью-Йорк : Булава, 1956. — С. 33, 34.
8. Шевчук В. Національна ідея... — С. 70—74; Україна: антологія пам’яток державотворення Х–XX століть [Текст] : у 10 т. Т. 3: Битва за козацьку державу (XVI–XVII ст.) / В. Шевчук ; упор., передм. та приміт. В. Шевчука. — К. : Вид-во ім. Соломії Павличко “Основи”, 2008. — С. 10—13; 178, 179.
9. Смолій В. Українська національна революція XVII ст. ... — С. 49, 50.
10. Там само. — С. 240, 241; 244—247.
11. Дзира Я. Перший паспорт козацтва...
12. Липинський В. Релігія і церква в історії України... — С. 70.
13. Смолій В. Українська національна революція XVII ст. ... — С. 249—252.
14. Там само. — С. 58, 59.
15. Липинський В. Релігія і церква в історії України... — С. 70, 71.
16. Смолій В. Українська національна революція XVII ст. ... — С. 246, 247.
17. Чухліб Т. Секрети українського полівасалітету: Хмельницький – Дорошенко – Мазепа [Текст] / Т. Чухліб. — К. : Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2011. — С. 29.
18. Крип’якевич І. Історія України / І. Крип’якевич. — Львів : Світ, 1990. — С. 178, 179; Історія України від найдавніших днів до сьогодення [Текст] : зб. док. і матер. — К. ; Чернівці : Книги ХХІ, 2008. — С. 226.
19. Смолій В. Українська національна революція XVII ст. ... — С. 295.
20. Полонська-Василенко Н. Історія України [Текст] : у 2 т. Т. 2: Від половини XVII сторіччя до 1923 року / Н. Полонська-Василенко. — Мюнхен : Українське видавництво, 1976. — С. 26, 27.
21. Лазарович М. В. Історія України [Текст] : навч. посіб. / М. В. Лазарович. — К. : Знання, 2008. — С. 161—163.
22. Крип’якевич І. Історія України... — С. 179.
23. Полонська-Василенко Н. Історія України... — С. 27.
24. Історія України від найдавніших часів до сьогодення... — С. 231.
25. Липинський В. Релігія і церква в історії України... — С. 65, 66.
26. Там само. — С. 35, 36.
27. Смолій В. Петро Дорошенко. Політичний портрет [Текст] / В. Смолій. — К. : Темпора, 2011. — 631 с.
28. Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. [Текст] / Т. Чухліб. — К. : Інститут Історії України НАНУ, 2003. — С. 386, 387.

29. Іоанн Мазепа, Вождь війська Запорозького, обох частин Бористена, славного ордена святого Апостола Андрія, білого орла Кавалер // День [Текст]. — 2010. — № 43/44. — 12 – 13 берез.

30. Кресіна І. О. Гетьман Пилип Орлик і його конституція [Текст] / І. О. Кресіна, О. В. Кресін. — К. : [б. в.], 1993. — С. 45—62.

T.Panfilova

**FORMATION OF CIVIL SOCIETY IN UKRAINE: SECOND HALF
OF THE SIXTEENTH CENTURY – EARLY PART OF SEVENTEENTH CENTURY**

On the basis of sources and critical understanding of the historiography of the problem regularities and specific features of the formation of Ukrainian civil society and the national idea - as a result of the national liberation struggle of peasant and Cossack masses for the restoration of independence of Ukraine in the late sixteenth - early part of the eighteenth century are reproduced.

Key words: civil society, the Magdeburg Law, Cossack Council, Zaporizka Sich Cossack Army.